

Klima László

László Gyula, a magyar őstörténet kutatója
A finnugor őstörténet kutatásának útjai

Tisztelt egybegyűltek! Amint a programból is látható, feladatom László Gyulára, az őstörténészre visszaemlékezni. A felkérés megtisztelő, ugyanakkor az áttekintendő témakör igen nagy.

László Gyula számtalan tanulmányának, monográfiájának címében használta az őstörténet szót. Műveiből kibontakozó őstörténet-értelmezése szerint az egész korszak, amellyel ő régészként foglalkozott, az őstörténet kategóriájába tartozik. Annak érdekében, hogy még ma minden jelenlévő megebédelhessen, eltekintek László Gyula teljes őstörténeti munkásságának tárgyalásától. Persze van komolyabb magyarázatom is a téma leszűkítésére: a cím – *László Gyula, a magyar őstörténet kutatója* úgy is értelmezhető, hogy László Gyulára, mint őstörténeti koncepciók megfogalmazójára tekintünk. Két ilyen átfogó és a tudományt felforgató koncepciója volt: az első őstörténetünk legkorábbi szakaszairól, a második pedig a legkésőbbiekéről: a honfoglalásról, annak időpontjáról (időpontjairól) és körülményeiről.

Mivel a magyar honfoglalás régészeti, történeti részletkérdéseivel a teremben jelenlévők közül legkevésbé én értek, így inkább László Gyula finnugor őstörténeti koncepciójáról szólok. Előadásom címét a mai megemlékezés szervezőitől készen kaptam, de kiegészítettem egy alcímmel, így jelezvén, hogy a László Gyula finnugor őstörténeti munkásságát követően új utakra induló kutatás irányairól is fogok beszélni.

László Gyula finnugor őstörténeti munkásságát az *Őstörténetünk legkorábbi szakaszai* című könyve reprezentálja (a kézirat lezárásának dátuma: 1960. március 14., László Gyula 50. születésnapja – 2010-ben ennek is kerek évfordulója van). E két kiadásban is megjelent műből (Bp. 1961., 1971.) később a történelemtanárok számára rövid összefoglalót is készített *Őstörténetünk* címmel (három kiadása is volt: Bp. 1981., 1983., 1987.), helyenként továbbgondolva, részletezve, másutt pedig rövidebben összefoglalva elképzeléseit.

Az *Őstörténetünk legkorábbi szakaszai* egy nevezetes tudományos vita után született meg. 1953. december elsején a nyelvtudományi társaság *A magyar őstörténetkutatás újabb eredményei és a nyelvtudomány* címmel rendezett vitát, melynek fő témája Molnár Erik: *A magyar nép őstörténete* című könyvének bírálata volt. Molnár Erik könyve alaposan fölkaparta a magyar történeti nyelvtudományt. A politikai szerepvállalása miatt csak óvatosan támadható szerző azt állította, hogy a nyelvészeti paleontológia módszere hibás, s ebből kiindulva megkérdőjelezte a történeti nyelvészet mint tudományág illetékességét az őshazakutatásban.

A vitában László Gyula sokkal enyhébben fogalmazott, mint a megsértődött nyelvészek: ugyan ő sem fogadta el Molnár Erik feltételezését a belső-ázsiai afanaszjevói kultúra és az ősmagyarok kapcsolatáról, de nagyon helyesnek tartotta az Urálon túli területek kutatását, s megállapította, hogy „a régészet időrendje ... százszorta megbízhatóbb, mint a nyelvtudományé”. (Egyébként itt fogalmazta meg azt a véleményét is, hogy „a folyamatosság a késő pjanobori és a honfoglaláskori anyag közt egyre biztosabban rajzolódik ki”. Hozzászólások: László Gyula. In: *A magyar őstörténet kérdései. A Magyar Nyelvtudományi Társaság vitaülése, 1953. december 1. Nyelvtudományi Értekezések/5. Bp. 1953. 42., 39., 40.*).

A nyelvészek már Molnár Erik előtt is tudták, hogy a nyelvészeti paleontológia, tehát az életföldrajzi szavak felhasználása az őshazakutatásban tévedésekre vezethet. Erről Zsirai Miklós 1937-ben így írt: „Az életföldrajzi alapon történő őshaza-meghatározásnak másik nagy fogyatéka a történeti szempont mellőzésében rejlik. A vallatóra fogott növényeknek, állatoknak csak mai elterjedési viszonyait, vegetációs határait ismerjük – úgyahogy, – s kérdés, nem követünk-e el súlyosabbnál-súlyosabb hibákat, a amikor a mai állapotot évezredekkel ezelőttre vetítjük vissza” (Zsirai Miklós: Finnugor rokonságunk. Bp. 1937. /reprint: 1994./ 118–119.).

László Gyula minden bizonnyal Molnár Erik könyvének elolvasása előtt ismerte ezt a módszertani problémát, s figyelme már a második világháború előtti években kiterjedt a finnugor őstörténetre is. Ez annál inkább így lehetett, mert a Horthy-rendszer „kultuszt teremtett a finnugor rokonságnak, s kormány szinten karolta fel a »finnugor elmélet« népszerűsítését” (ez idézet volt, nem én találtam ki, lásd Bereczki Gábor: Tévtanok, rögeszmék a magyar őstörténet kutatásában. Finnugor Világ. XV/1. 2010. március., 13.). Finnugrisztikai tájékozódására példa lehet, hogy egyik tanulmányában finnugor néprajzi párhuzamokat idézett (Adatok az avarság néprajzához. Arch.Ért. 1941. 175–204. XLV–XLVIII. t.).

Az 1953-as őstörténeti vitában már fölmerült, hogy az őshaza meghatározásához használt növény- és állatföldrajzi szavakat egyeztetni kellene az éghajlatváltozásokat kimutató palynológiai vizsgálatokkal (A magyar őstörténet kérdései. Bp. 1955. 51.). Ezt végezte el László Gyula, s ebben úttörő jelentőségű az *Őstörténetünk legkorábbi szakaszai* című monográfiája.

A monográfia másik alapvető újdonsága, hogy a nyelvészeti alapú őstörténet-kutatást történeti tudománnyá tette. Ennek érdekében László Gyula a nyelvi adatok mellett egyenértékűen kezelte a történeti források, a régészet és az antropológia adatait is. A komplex szemlélet régóta jelen volt a magyar őstörténet-kutatásban, újdonságot jelentett azonban, hogy az egyik őstörténeti tudományág művelője próbálta meg a társtudományok adatait és munkamódszereit átvenni és saját elméletének megalapozásához felhasználni.

Néhány mondat e könyvről; koncepciójáról, értékeiről és hibáiról:

A kötet első fejezete a történeti forrásokat tekinti át. László Gyula az írásbeliség előtti évezredek kiváncsi vizsgálói, erről a korszakról pedig írott információ nem várható, bármilyen régi forrásokat is tanulmányozunk. Mégis, egy fontos dolgot talált László Gyula. A forrásokból megállapította, hogy az obi-ugorok hajdanán az Urál európai oldalán is éltek. Ezt az adatot új finnugor-őshaza-elméletének bizonyítékaként értékelte.

A nyelvészeti fejezetben László Gyula először a glottokronológiai módszer segítségével próbált történeti-földrajzi következtetéseket levonni a finnugor és szamojéd nyelvek belső viszonyairól. Nyelvészek számára meglepő lehet az ötlet, de egy őstörténészek történeti kérdései vannak, és a nyelvi adatokban is ezekre keresi a választ.

A fejezet további oldalain olvashatjuk a pollentérképek és a finnugor eredetű állat- és növénynevek összevetését – megint csak nem nyelvészszemszögből. László Gyula nem fogadta el azt a nyelvészeti alaptételt, hogy a finnugor nyelvek közös eredetű szavai egykor a nyelvcsalád mindegyik nyelvében megvoltak, csak napjainkra egyik-másikból kikoptak. A szavakat vizsgálva kronológiai és területi csoportokat állapított meg – mintha egy temetőt elemezne...

A fejezetet záró összegzésében azt írta, hogy a pollentérképek alapján a Káma melléke, amelyet korábban az őshazával azonosítottak, csak a középholocén kortól vált lakhatóvá. Vagyis az uráli ősnép itt nem alakulhatott ki. Kialakulhatott ellenben a nyírfa és erdei fenyő övezetében, a Nyugati Dvina tengerbe ömlésének vidékétől az Oka és a Volga találkozásáig terjedő területen.

A kicsinyke történeti és a bővebb nyelvészeti fejezet után két régészeti fejezet következik, melyek együtt kb. a könyv kétharmadára terjednek ki. Az első fejezet az ún. Ural–altaji bronzkor tárgyalásával kezdődik. Az egységes Ural–altaji bronzkori műveltség ötlete a két nyelvcsalád rokonságának igazolására született, még Aspelin nevéhez fűződik. Tallgren már 1911-ben megcáfolta. A második témakör az eurázsiai erdőövezet mezolitikum végi betelepülésének kérdése. László Gyula két művet, két egymásnak ellentmondó interpretációt mutat be és elemez. Indreko szerint a mai északkelet-európai erdőövezet megszállása nyugat felől történt (Indreko, R.: Vorläufige Bemerkungen über die Kunda-funde. Sitzungsberichte der Ges. Estn. Gelerhte, 1934. Tartu, 1936. 225–298.; Die Mittlere Steinzeit in Estland. Stockholm, 1948.), míg Brjuszov szerint kelet felől (Брюсов, А. Я.: Очерки по истории племен Европейской части СССР в неолитическую эпоху. Moszkva, 1952.; német kiadása: Geschichte der neolithischen Stämme im europäischen Teile der UdSSR. Berlin, 1957.). Az alfejezetnek címet adó Kunda–sigiri kultúra, mint új terminológia Brjuszov nevéhez fűződik. László Gyula inkább Indreko elmélete felé hajlott, de mindkét nézetéről megállapította, hogy a lappok sajátos etnogenezisére nem ad megfelelő magyarázatot.

Az első régészeti fejezet harmadik része az Aral-tó melléki neolitikus kelteminári kultúra és az Urál-vidéki lelőhelyek kapcsolatát elemzi. László Gyula nem értett egyet a keltemináriak északra vándorlásának elméletével.

Az elutasított elméletek után következik a László Gyula által ajánlott megoldás. A második régészeti fejezet először a lengyelországi Swidry települése után szvidérinek nevezett mezolitikus kultúrát tárgyalja. E kultúra területe egybeesik azzal a nyírfa-erdei fenyő erdősávval, amelyet László Gyula a nyelvészeti paleontológia és pollenanalízis együttes figyelembe vételével a finnugorok legrégebbi lakóhelyeként határozott meg. A szvidéri kultúra után az erdőövezet neolitikus kultúráinak áttekintését olvashatjuk a Baltikumtól az Urál–Káma vidékéig. Az ún. fésűs-gödröcskés kerámiával jellemezhető neolitikus népesség három csoportját László Gyula részletesen ismertette a szakirodalom alapján, és kitért e kultúrák bronz- és vaskori utódkultúráira is.

Az összefoglaló fejezet szerint a kundainak nevezett régészeti leletcsoport az őslappokkal azonosítható, a sigiri pedig az ősszamojédokkal. Mindkét népesség nyelvcserevel jutott nyelvéhez, így tagozódott be az uráli nyelvcsalád népei közé. A kundai és sigiri csoportokat talán éppen a szvidérik nyomták maguk előtt északra. A szvidéri népesség leszármazottja a fésűs-gödröcskés kerámia kultúrájának baltikumi és Volga-okai csoportja, az Urál-kámai azonban nem. Abban László Gyula a sigirik utódait, az ősszamojédokat látta.

László Gyula könyvének megjelenése után széleskörű szakmai vita bontakozott ki. Főleg nyelvészek szólaltak meg. A bírálatok nem László Gyula törekvései ellen szóltak, hanem műve pontatlanságaira hívták fel a figyelmet. Hajdú Péter fölfedezte, hogy Nejstadt térképeit használva László Gyula összekeverte az ősholocén és az óholocén éghajlati viszonyok térképét, márpedig elmélete éppen az éghajlati viszonyok és változások értelmezésén alapult. Zólyomi Bálint pedig arra hívta fel a figyelmet, hogy László Gyula Obrucsev térképeit is összekeverte, a Würm helyett a Riss korszak eljegesedési határait tanulmányozta.

A vita során Lakó György fölismerte, hogy László Gyula másra vállalkozott, mint a nyelvészek, s ennek alapján elképzelhető egy szintézis. A nyelvi adatokból meghatározott őshaza ugyanis csak az alapnyelv felbomlásának idejére vonatkozik. László Gyulát azonban nem a finnugor egység felbomlásának, hanem kialakulásának ideje foglalkoztatta elsősorban.

Alapos régészeti bírálatot sem szóban, sem írásban nem kapott az új finnugor őstörténeti elmélet, talán azért, mert a magyar kutatók ekkor még jobbra járatlanok voltak e témakörben (rövid régészeti bírálatát lásd később Fodor Istvánnál: László Gyula, a régész. In: László Gyula 1910–1998. Emlékkönyv. Bp. 2001.).

A bírálóakra adott válaszokból megtudhatjuk, hogy László Gyula tulajdonképpen miért vállalkozott ezen könyve megírására. Elhibázottnak tartotta a nyelvészet által kidolgozott történeti modellt a finnugor alapnyelv felbomlásáról, vagyis azt a feltételezést, hogy az alapnyelvet egy viszonylag kis területen élő közösség beszélte, majd a szaporodó, s emiatt szétvándorló népesség egységes nyelve felbomlott, új nyelvek jöttek létre. E modell cáfolatául régészeti érveket hozott fel. Nem látta sehol egy ilyen kis területen sűrűsödő népesség emlékeit. Ugyanakkor a mezolitik és paleolitik kor lelőhelyei nagy szétszórtságban élő, kis létszámú, ámde kultúrájukban meglepően egységes csoportokról tanúskodnak.

A nyelvi alapú őshazakereséssel szemben László Gyula által megfogalmazott ellenvetések a későbbi őstörténeti szakirodalomban is visszatérnek (ám a szerzők gyakran elfelejtnek elődjükre hivatkozni). Megállapíthatjuk, hogy talán ez a legfőbb oka a társtudományok jelentkezésének az őstörténet-kutatásban (persze ne feledkezzünk meg a régészet folyamatosan gyarapodó adatbázisának ebbéli szerepéről sem).

Az őstörténetünk legkorábbi szakaszai című könyvet Hajdú Péter is élesen bírálta, ugyanakkor azt is kijelentette, hogy e könyv megjelenése után már nem lehet a hagyományos módszerekkel kutatni a finnugor őstörténetet. Aztán úgy tűnt, hogy mégis lehet. Éppen Hajdú Péter volt az, aki a nyelvészeti paleontológia módszerével, a pollenanalízisek eredményeire támaszkodva új őshazaelmélettel állt elő.

Az általa feltételezett Urál–nyugat-szibériai őshaza területe lényegében egybeesett az Urál–kámái neolitikus kultúra (ez László Gyulánál a fésűs-gödröcskés kerámia közép-urál – kámái csoportja) területével. A kutatás hosszú évekig ezt a területet tekintette az uráliak (finnugorok és szamojédok) őshazájának. A tudományos közmegegyezés ugyan két tudományág nézeteire alapult, ebből a szempontból tehát a László Gyula-féle komplex szemlélet folytatódásának tekinthető, de mégsem lépett túl (vagyis időben vissza) a nyelvészeti paleontológia által vizsgálható korszakon (az alapnyelv felbomlásának korszakán). A kutatás úgy vélte, hogy az uráli alapnyelv felbomlását megelőző időszak tudományos módszerekkel nem vizsgálható (Fodor István: Uráli őstörténet és a régészet. *Folia Uralica Debreceniensia* 8 /2001/ 157.; uő.: László Gyula, a régész. In: László Gyula 1910–1998. Emlékkönyv. Bp. 2001. 249.).

A finnugor őstörténet-kutatásban a Hajdú Péter elméletével jellemezhető periódusban a régészet a nyelvészettel egyenrangú szerepet kapott. Itthon a finnugor régészet eredményeit László Gyula műve után egy évtizeddel Fodor István foglalta össze, és később is rendre visszatért az újdonságok ismertetésére, értékelésére (Vázlatok a finnugor őstörténet régészetéből. – *Skizzen aus der Archäologie der finnisch-ugrischen Urgeschichte*. RF Ser. II. No. 15. Budapest, 1973., a továbbiakat lásd Vigh József: A finnugor régészet témaköreit érintő magyarországi publikációk jegyzéke. <http://finnugor.elte.hu/tortenelem/Regeszet/fgr-regbibl.htm>).

A humán tudományokban egy új nézet vagy egy új kutatási irány elfogadása vagy elutasítása lassabban zajlik (de azért az utóbbi kicsit gyorsabb...), mint a reáلتudományokban. László Gyula finnugor őstörténeti munkássága után három évtized telt el, míg Magyarországon ismét a történeti nyelvészet által nem vizsgálható periódus, vagyis az alapnyelv felbomlása előtti korszak felé fordult a figyelem.

A 20. század végén a finnugor őstörténet-kutatás ugyanúgy az indoeurópai őstörténet-kutatástól kapott inspirációkat, mint ahogy a 19. században a finnugor történeti nyelvészet is az indoeurópai nyelvek kutatóitól vette át módszereit. Az Európa őstörténetét összefoglalóan elemző és értékelő irányzat megpróbált a perifériákról (pl. rólunk) is mondani valamit (lásd Colin Renfrew műveit: *Before Civilisation, the Radiocarbon Revolution and Prehistoric*

Europe. London, 1973., /magyar kiadása: A civilizáció előtt. A radiokarbon-forradalom és Európa őstörténete. Bp. 1998./; Archaeology and language. The Puzzle of Indo-European Origins. New-York, 1988.; ismertetés az interneten: Colin Renfrew és a finnugorok. Rénhírek, http://renhirek.blogspot.com/2009_06_19_archive.html). A régészeti adatokhoz ekkoriban már társult az antropológia új csodafegyverének, a DNS-vizsgálatoknak néhány tanulsága is. Az 1990-es finnugor kongresszuson Makkay János próbálta meg felvázolni, hogy az utolsó eljegesedést követően hogyan zajlott a mai Oroszország erdőövezetének betelepülése (New aspects of the PIE and the PU/PFU homelands: contacts and frontiers between the Baltic and the Ural in the neolithic. CIFU 7/1A. Debrecen, 1991. 55–83.).

Ugyanakkor keleten is voltak új fejlemények: az újabb pollentérképek megjelenése után Veres Péter arról írt, hogy az uráli őshaza délebbre lehetett annál a területnél, melyet Hajdú Péter kijelölt a számára (A finnugor őshaza meghatározásának vitatott kérdései a legújabb adatok alapján. Népi Kultúra–Népi Társadalom XVI. Bp. 1991. 105–136.).

Történt változás a történeti nyelvészetben is. Pusztay János az alapnyelvek kialakulását állandó folyamatként írta le. Úgy vélte, hogy önálló nyelvek a történelem folyamán többször egybeolvadhattak egységes nyelvvé, melyek megint szétválhattak, s az alapnyelvből kiváló nyelvek más nyelvi egységbe, alapnyelvbe tagozódhattak be. Pusztay János szívesen alkalmazza az alapnyelvre a lingua franca terminológiát, vagyis szerinte az a különböző nyelveket beszélő közösségek összekötő nyelve volt csupán, s az alapnyelvvél párhuzamosan minden etnikai egységnek volt saját nyelve is. Az alapnyelv feltehetőleg a domináns csoport nyelvéből alakult ki. (lásd legújabban a Vasi Szemlében: A magyar nyelv eredetéről. 2010/1: 114–128.).

Véleményem szerint Eurázsia középső övezetében a három nagy nyelvcsalád – indoeurópai, uráli, altaji (ha ez utóbbi egyáltalán létezett) – alapnyelvei lehettek a mai értelemben vett első nyelvek, s alapnyelvi egységesülés csak egyszer, ezen alapnyelvek kialakulásakor történt.

Az 1990-es években Finnországban a különböző őstörténeti tudományágak (nyelvészet, régészet, antropológia) képviselői együttműködve kidolgoztak egy új finnugor őstörténeti elméletet, mely szerint az utolsó eljegesedés idején a finnugorok által lakott terület nyugati végei a mai Dánia és Németország területén voltak. Vagyis, ha úgy tetszik, a finnugorok nem keletről, hanem nyugatról jöttek. Elképzelhető, hogy ez a vulgáris megfogalmazás sokaknak mennyire tetszik... Ez az irányzat Kyösti Julku és a ma is aktív Kalevi Wiik nevéhez köthető (legújabb összefoglalása: Wiik, K.: Az európai népek eredete. Bp. 2008.).

Az elmúlt két évtized tehát egy paradigmaváltás jegyében zajlott: a nyelvészeti paleontológián alapuló őstörténet-kutatás, őshazakeresés úgy vált meghaladottá, hogy nem avult el, csupán más korszakra terelődött a figyelem. E paradigmaváltásnak előfutára kétségtelenül László Gyula volt. Ezt az is bizonyítja, hogy elképzelése a szvidéri kultúra és a fésűs kerámia kultúrájának kapcsolatáról ma is élő és hivatkozott teória.

Az új kutatási irány azonban kiforratlan, megoldatlan problémáktól terhelt. Két ilyet látok. Az egyik, hogy a nyelvészeti kutatások kiterjesztése az alapnyelvek felbomlását megelőző idősakra egyelőre nagyon problematikus. Az új feltevések nyelvészeti alapjai rendkívül támadhatók (lásd Kalevi Wiik idézett könyvében a *Finnugor szubsztrátum a korai germánban* című fejezetet, 128–144.). A másik nehézség, hogy a finnugor őstörténet térben és időben, valamint különböző társtudományokban való áttekintése a hatalmas szakirodalom miatt egy kutató számára reménytelen feladat. Ezért a tanulmányokban, monográfiákban bántó hibák maradnak a szerzők által nem művelt, csak követni próbált társtudományok köréből.

Azzal, hogy a finnugor alapnyelv felbomlásának ideje helyett immár kialakulásának idejét kutatják, azt hihetnénk, hogy az őstörténet-kutatás végre történeti stúdiummá vált. Ez azonban nincs teljesen így.

Elsősorban a DNS-vizsgálatok értékelése körül vannak problémák, melyek már a vizsgált csoport helytelen kiválasztásánál kezdődnek, s a történetileg értékelhetetlen adatokból levont téves történeti következtetésekkel folytatódnak (ez a megjegyzés nem az MTA Genetikai és Régészeti Intézete által folytatott közös kutatásra vonatkozott).

Gondok vannak az új irányok felé utat kereső nyelvészek történelemszemléletével is. Számomra önkényesnek és megalapozatlannak tűnik a mai népnevek és a ma beszélt nyelvek visszavetítése olyan történeti mélységekbe, amikor azok a nyelvek és népek bizonyosan nem léteztek. A finnugor őstörténet kortárs kutatói tanulhatnának még egy kis történelemszemléletet László Gyulától.

Az Őstörténetünk legkorábbi szakaszainak megírásával László Gyula új kutatási irányt jelölt ki, melyekhez új módszereket keresett. Félévszázaddal műve megírása után, most kezd kibontakozni, gyerekbetegségeiből kigyógyulni az európai népek, s benne a finnugorok őstörténetét komplexen vizsgáló tudományos irányzat.